

جغرافیای تاریخی شهر کرمان
در دوران میانه (عصر خواجه)

دکتر جمشید روستا
عضو هیئت علمی بخش تاریخ
دانشگاه شهید باهنر کرمان
مجید نیک پور
سحر پور مهدی زاده

نماز، روزه، زکوٰۃ و حج و عمرہ کی تعلیم
جسٹس ریاض الاسلامی اہل خانہ

- سرشناسه: ————— روستا، جشید، ۱۳۶۱ -
 عنوان و نام پدیدآور: ————— جغرافیای تاریخی شهر کرمان در دوران میانه (عصر خواجه
 سرویراستار و ناظر علمی مجموعه: کاووس حسینی؛ دبیر
 مشخصات نشر: ————— تهران: نشر خاموش، ۱۳۹۸.
 مشخصات ظاهری: ————— ۶۱۲ ص.
 شابک: ————— ۹۷۸-۶۲۲-۶۹۴۲-۵-۸ دوره: ۹۷۸-۶۲۲-۶۰۳۶-۹۸۰-۶
 وضعیت فهرست نویسی: ————— فیبا
 موضوع: ————— کرمان -- جغرافیای تاریخی
 موضوع: ————— Kerman (Iran) -- Historical geography
 موضوع: ————— کرمان -- آثار تاریخی
 موضوع: ————— Kerman (Iran) -- Antiquities
 موضوع: ————— کرمان (استان) -- اوضاع اقتصادی
 موضوع: ————— Kerman (Iran: Province) -- Economic conditions
 شناسه افزوده: ————— نیک پور، مجید، ۱۳۴۶ -
 زده‌بندی کنگره: ————— DSR۲۱۱۵
 زده‌بندی دیویی: ————— ۹۵۵/۷۲۲
 شماره کتابشناسی ملی: ————— ۵۸۱۵۳۷۸

نشر خاموش

کتابخانه ملی

این مجموعه کتاب، نتیجه‌ی یکی از فعالیت‌های علمی «کرسی پژوهشی حافظ» است.

نام کتاب:	جغرافیای تاریخی شهر کرمان در دوران میانه (عصر خواجو)
نویسنده:	جمشید روستا، مجید نیک‌پور، سحر پورمهدی زاده.
سروراستار و ناظر علمی:	دکتر کاووس حسینی
دستیار پژوهشی مجری:	دکتر فرزانه معینی
براینتر:	م. س. گنجینه (۱)
طرح جلد و صفحه‌آرایی:	منیبد حسن‌الدین
چاپ و صحافی:	ن. ن.
چاپ / شمارگان:	اول ۱۳۹۸ / ۱۵۰ نسخه
شابک:	۹۷۸-۶۰۶-۹۸-۶
شابک دوره:	۷۸-۶۲-۶۹۴۲-۵-۸
قیمت:	۷۰۰۰ تومان شومیز، ۷۸۰۰ تومان جلد سخت
قیمت دوره:	۷۰۰۰۰ تومان شومیز، ۸۰۰۰۰ تومان جلد سخت

تمامی حقوق این اثر برای نشر خاموش محفوظ است.
ارتباط با نشر خاموش: ۰۹۱۲-۱۷۸۱۹۴ | ۰۹۱۳۱۷۸۱۹۲۰

www.khamooshpub.ir | www.khamooshpub.com | @khamooshpubch

تهران، ولنجک، خیابان گلستان سوم، پلاک ۳، همکف

هرگونه کپی برداری، برداشت و اقتباس از تمام یا قسمتی از این اثر،
منوط به اجازه‌کشی ناشری باشد

مرکز پخش: پخش ققنوس، میدان انقلاب، خیابان منیری جاوید (اردیبهشت)، بن بست مبین، شماره ۴
تلفن: ۶۶۴۶۰۸۶۴۰ / ۶۶۴۶۰۹۹۹
مرکز پخش: پخش چشمه: بلوار دماوند، بعد از سه راه تهران پارس بلوار اتحاد، اتحاد ۱۱، پلاک ۸
تلفن: ۷۷۷۸۸۵۰۲ / ۷۷۱۴۴۸۰۸ / ۷۷۱۴۴۸۲۱
فروشگاه: کتابفروشی توس، خیابان انقلاب، نبش خیابان دانشگاه، پلاک ۱۷۸
تلفن: ۶۶۴۶۱۰۰۷

فهرست

۱۳	پیشگفتار.....
۱۷	فصل اول: وجه تسمیه‌ی نام‌ها و موقعیت جغرافیایی شهر کرمان.....
۱۷	۱. وجه تسمیه‌ی نام‌های شهر کرمان.....
۱۹	۱.۱.۱. بردبار و گرشب.....
۲۴	۲.۱.۱. کرمان.....
۳۰	۲.۱. مختصری درباره جغرافیای شهر کرمان؛ بردسیر یا گواشیر.....
۳۷	فصل دوم: پیشینه‌ی تاریخی کرمان در عهد هخامنشی تا آغاز حکومت آل‌الیاس.....
۳۸	۱.۲. ایالت و شهر کرمان، پیش از ورود اسلام.....
۳۸	۱.۱.۲. شمه‌ای درباره سرزمین کرمان از عهد هخامنشی تا آغاز حکومت ساسانی.....
۴۱	۲.۱.۲. سرزمین کرمان در عهد حکومت ساسانی.....
۴۶	۲.۲. کرمان از ورود اسلام تا شکل‌گیری حکومت آل‌الاس.....
۴۶	۱.۲.۲. سرزمین کرمان از عهد خلفای راشدین تا پایان فتد طاهریان.....
۵۳	۲.۲.۲. سرزمین کرمان از ورود صفاریان تا آغاز حکومت آل‌الیاس.....
۵۷	فصل سوم: ساخت شهر جدید کرمان در عهد آل‌الیاس و تحولات امنیتی آن در عهد مظفر.....
۵۷	۱.۳. محمد بن الیاس و ساخت شهر جدید کرمان.....
۶۱	۲.۳. شهر کرمان، تحت قلمرو آل بویه.....
۶۵	۳.۳. کرمان در عهد حکومت قاوردیان.....
۷۳	۴.۳. کرمان از زمان فترت قاوردیان تا تشکیل حکومت قراختاییان.....
۷۸	۵.۳. کرمان در عهد حکومت قراختاییان.....
۸۴	۶.۳. کرمان هم‌زمان با حکومت امرای غوری و آل مظفر.....

فصل چهارم: محله‌ها، دروازه‌ها، ابنیه تاریخی و موقوفات کرمان در عصر خواجه	۹۱
۱.۴. روند تکمیل شهر کرمان	۹۱
۲.۴. محلات شهر کرمان در عصر خواجه	۹۶
۱.۲.۴. محله‌ی شاه عادل	۹۶
۲.۲.۴. محله‌ی مزدکان (مزدگان یا مردکان)	۹۸
۳.۲.۱. محله‌ی مجوسیان	۹۹
۴.۲.۱. محله‌ی بعلی‌آباد	۱۰۱
۵.۲.۴. مسجد و رُک آباد	۱۰۲
۳.۴. دروازه‌ی شهر کرمان تا عصر خواجه	۱۰۳
۴.۴. ابنیه تاریخی و اوقاف کرمان در عصر خواجه	۱۰۷
۱.۴.۴. بناهای تاریخی برجای مانده از سلجوقیان در کرمان عصر خواجه	۱۰۷
۱.۱.۴.۴. مسجد ملت تهرار شاه	۱۰۸
۲.۱.۴.۴. مقبره‌ی خواجه	۱۱۰
۳.۱.۴.۴. گنبد جبلیه	۱۱۵
۲.۴.۴. بناهای تاریخی برجای مانده از قراختاییان و آل مظفر در کرمان عصر خواجه	۱۱۸
۳.۴.۴. موقوفات کرمان در عصر خواجه	۱۲۵
۱.۳.۴.۴. اقدام‌های وقفی ترکان خاتون قراختایی	۱۲۶
۲.۳.۴.۴. وقفیات پادشاه خاتون قراختایی	۱۳۰
۳.۳.۴.۴. وقفیات بی‌بی ترکان قراختایی	۱۳۰
فصل پنجم: اوضاع اقتصادی کرمان عصر خواجه	۱۳۳
۱. پیشینه‌ی اقتصادی کرمان در عهد حکومت سلاجقه	۱۳۴
۱.۱.۵. اقدام‌های ملک قاورد سلجوقی برای ایجاد امنیت و رونق اقتصادی	۱۳۴
۲.۱.۵. ملک توران شاه سلجوقی و اقدام‌های وی در حوزه‌ی اقتصادی کرمان	۱۳۷
۳.۱.۵. وضعیت اقتصادی کرمان هم‌زمان با حکومت جانشینان توران شاه	۱۴۲
۲.۵. وضعیت اقتصادی کرمان در دوران کوتاه مدت تسلط غُرها	۱۴۶
۳.۵. رویکرد سلاطین نخستین قراختایی به اوضاع اقتصادی	۱۴۸
۱.۳.۵. رویکرد ترکان خاتون قراختایی به اوضاع اقتصادی کرمان	۱۴۹
۲.۳.۵. وضعیت راه‌های تجاری کرمان هم‌زمان با حکومت ترکان خاتون قراختایی	۱۵۷

- ۴.۵. وضعیت اقتصادی کرمان در اواخر عهد قراختاییان و دوران حکومت امرای غوری و مظفری ۱۶۰
- ۵.۴.۱. رویکرد سیورغتمش به وضعیت تجاری ۱۶۰
- ۵.۵. تجارت کرمان در عهد آخرین حکام قراختایی و هم‌زمان با امرای غوری و مظفری ۱۶۱
- ۵.۵. محصولات تجاری کرمان در عصر خواجو ۱۶۶
- ۶.۲. وضعیت مسکوکات کرمان در عصر خواجو ۱۶۹
- فصل ششم: منابع آبی شهر و امکته‌ی مربوط به آن ۱۷۳
- ۶.۱. وضعیت آب کرمان در گذشته ۱۷۳
- ۶.۲. قنات‌ها، یخدان‌ها، حوض‌ها و آب‌انبارها ۱۷۴
- فصل هفتم: اوضاع سیاسی کرمان هم‌زمان با عصر خواجو ۱۸۵
- ۷.۱. رویکرد سلطان و شاهزادگان قراختایی کرمان نسبت به شعروادب فارسی ۱۸۶
- ۷.۲. شاعران و شاعران دربار قراختایی کرمان ۱۹۶
- ۷.۳. رویکرد امرای غوری و مظفری، کرمان به شعروادب فارسی ۲۰۹

پیشگفتار

برهمگان مبرهن است که رویدادهای تاریخی و سیر حیات اقوام، طوایف و ملل مختلف، نه تنها در محدوده‌ای زمانی بلکه در بستری مکانی، وقوع می‌یابند. این مهم، پژوهشگر را ملزم می‌سازد تا علاوه بر بررسی زمان وقوع رویدادها، محل وقوع آن‌ها را نیز تحلیل و تبیین کند. بی‌شک ویژگی‌های جغرافیایی، شرایط سوق العیشی، چگونگی حدود و ثغور و وضعیت آب و هوایی از عوامل بسیار مهم و تأثیرگذار بر هر دولت و خاندان حکومتگری است. براهل فضل ریوندگان راه علم و دانش نیز پوشیده نیست که تحلیل و تبیین تاریخ هر حکومتی با بررسی دقیق اوضاع جغرافیایی آن مرز و بوم کاری است عبث؛ چراکه وضعیت تاریخی و سیاسی هر مملکت و حکومتی با اوضاع جغرافیایی آن مملکت و حکومت درهم تنیده شده و زمانی می‌توان نام حکومت یا مملکت را بر منطقه‌ای گذارد که آن منطقه با حدود و ثغور دقیق، مشخص شود و از دول و ممالک دیگر متمایز گردد؛ از همین رو باید به حوزه‌ی دانشی با نام «جغرافیای تاریخی» قدم نهاد.

اگرچه جغرافیای تاریخی به عنوان یکی از شاخه های علوم، پیشینه ی چندانی زیاد ندارد؛ تأملی در میزان اهمیت و تأثیر بخشی این شاخه، لزوم ایجاد آن را تأیید کرده و خوشبختانه کاربرد آن را در نزد اهل فن، روزافزون نموده است. هرچند تعاریف متعدد و گاه متناقضی از این علم نسبتاً جدید، وجود دارد و محققانی همچون سولاس، ژیلبرت، تیلور، داربی یا اندیشمندانی ایرانی همچون محمدحسن گنجی، حسین شکوئی، مسعود مهدوی و عزیزالله بیات هر کدام به نوبه ی خود تعاریفی ویژه از این علم، بیان داشته اند؛ اما با تأمل در این تعاریف می توان، به سه اصل اساسی در جغرافیای تاریخی، یعنی اصل مکان، اصل زمان و اصل انسان، دست یافت.

به این ترتیب که برخی از محققان، جغرافیای تاریخی را مقدمه ای بر جغرافیای انسانی دانسته و بر آنست که «این علم، سابقه ی انسان و گذشته ی تمدن و تاریخ تأسیسات بشری بررسی می شود». یا با عبارت بهتر، جغرافیای تاریخی، علم بررسی پدیده های مکانی در طول زمان از گذشته تا به حال است. بعضی نیز هدف اصلی جغرافیای تاریخی را شناخت شرایط زندگی اجتماعی و اقتصادی و سیاسی گذشته ی انسان مرتبط با محیط جغرافیایی دانسته اند.

از دیگر سوايالت کرمان، با قدمتی به بلندی تاریخ، حدود و ثغور مشخص، آب و هوا و اقلیم خاص خود را دارد (عنصر مکان) و در دو حوزه تاریخی پی در پی (عنصر زمان)؛ اقوام مختلفی از نژادهای گوناگون (عنصر انسان) بدین دیار مهاجرت کرده، ساکن شده و گاه موفق به تشکیل حکومت شده اند. دولت های حاکم بر کرمان نیز علاوه بر سلطه ی سیاسی بر حدود و ثغور ایالت کرمان، به برخی از شهرهای این ایالت، اهمیت بیشتری داده و با ساخت قلعه ها، برج ها، دروازه ها و دارالحکومه برای شهر مدنظر خود آن را به دارالملک کرمان مبدل ساخته اند. تبدیل شهر به دارالملک ایالت، بدون تردید موجبات رونق حیات اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی آن شهر را فراهم ساخته و پیشرفت های بعدی آن را رقم زده است.

شهر امروزی کرمان، که قدمتی بسیار کهن دارد، نیز از این موضوع مستثنا نبوده است و در طول تاریخ پرفراز و نشیب خود، به ویژه در دوران میانه و به طور

خاص هم‌زمان با حکومت‌های آل‌الیاس، سلاجقه‌ی کرمان، دودمان قراختایی، امرای غوری و حکام مظفری، حاکمانی با نژادهای گوناگون بر آن حکم رانده‌اند. دویتمردان - بزرگانی که برخی از آن‌ها ابنیه و اماکنی عام‌المنفعه یا اختصاصی را در این شهر به یادگار گذاشته، موقوفاتی ایجاد کرده یا زمینه‌ی رشد علمی و ادبی این شهر را فراهم ساخته‌اند.

خواجوی کرمانی (۷۵۳-۶۸۹ ه.ق)، شاعر توانمند سده‌های هفتم و هشتم هجری نیز در همین شهرزاده شد و قبل از آغاز سفرهایش، نزدیک به سه دهه در این شهر زندگی کرد. وی اگرچه نزدیک به دو دهه از شهر کرمان دور بود؛ اما دوباره بدین شهر بازگشت و در اواخر حیاتش، به دلایلی که نویسنده، سعی کرده است در کتاب درگزی، نام تاریخ تحولات سیاسی- اجتماعی کرمان در عصر خواجو به‌طور کامل بدان بپردازد، و نیز مؤلف را ترک نمود.

کتاب حاضر در دست‌فصل منظم شده و در پی آن است تا در گام نخست به وجه تسمیه‌ی نام‌ها و موقعیت جغرافیایی شهر کرمان بپردازد و سپس از مباحث مهمی همچون پیشینه‌ی تاریخی شهر کرمان، ساخت شهر جدید کرمان در عهد تحولات امنیتی آن تا عهد آل صفوی، محله‌ها، دروازه‌ها، ابنیه‌ی تاریخی و اوقاف کرمان در عصر خواجو؛ اوضاع اقتصادی کرمان قبل از خواجو و هم‌زمان با حیات وی؛ منابع آبی شهر و امکنتی مربوط بدان رد آن، اوضاع ادبی کرمان هم‌زمان با عصر خواجو، سخن به میان آورد. بیان این نکته، نیز ضروری است که نگارندگان از پرداختن به ساختار سیاسی و اجتماعی کرمان، جهت، اقوام، طبقات اجتماعی و مشاغل کرمان در عصر خواجو، ابعاد مذهبی کرمان عصر خواجو، محاکم عرفی، شرعی و شیوه‌های مجازات در کرمان آن زمان، پزشکی، بهداشت، بیماری‌ها و شیوه‌های درمان در کرمان قرون میانه، پوشش و پوشاک و برخی از آداب و سنن مردم در کرمان عصر خواجو نیز غافل نبوده‌اند؛ بلکه با علم به این موضوع که پرداختن به همه این موضوع‌ها از حوصله‌ی نوشتار حاضر، خارج است در کتابی مجزا و تحت عنوان تاریخ تحولات سیاسی- اجتماعی کرمان در عصر خواجو، به‌طور مفصل بدان پرداخته‌اند.

لازم می دانسم از تمامی عزیزانی که مراد ر نگارش این کتاب یاری کردند و مقدمات آماده سازی و نشر کتاب را فراهم ساختند، صمیمانه سپاسگزاری نمایم. نخست مراتب سپاس خود را از جناب آقای دکتر کاووس حسن لی و جناب آقای دکتر محمود مدبری، ابراز می دارم.

بی شک تلاش و کوشش های بی دریغ همکاران ارجمندم؛ جناب آقای مجید نیک، پور و سرکار خانم سحر پور مهدی زاده اسباب هر چه بهتر شدن کتاب را فراهم نمود؛ از آن ها سپاسگزارم. همچنین بر خویش فرض می دانم مراتب سپاس خود را از خانم دهام با ییژه همسر گرامی ام ابراز دارم؛ به سبب شکیبایی و تشویق های دائم ایشان و خواندن و پیگیری نویسنده کتاب و نظرهای مفیدش. امید از مطالعه کنندگان چنان است که راه های پژوهشی مطلع گردند، به دامن عفو و خطابخشی پوشیده و البته به تمام اصحاب، دست فرمایند؛ چه انسان از سهو و نسیان، مصون نیست. از تمامی اندیشمندان و پژوهشگران گرامی خواهشمندم دیدگاه های اصلاحی یا نقطه نظرهای بالارزش را به گسای خویش را به دفتر نگارنده ی این سطور در گروه تاریخ دانشگاه کرمان، ارسال دارند.

دکتر جمشید روستا

کرمان، فروردین ۱۳۹۶